

MAĞRİP'TEN MEŞRİK'E FELSEFE: DOĞU BİLGELİĞİ

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 71, Yaz 2020, ss. 20-45.

Hakemleme: 03.05.2020 | Düzeltme: 14.05.2020 | Kabul: 19.05.2020

Mehmet VURAL*

*Doğu Doğu'dur, Batı'da Batı,
Bu iki dünya asla bir araya gelmeyecektir.*

Rudyard Kipling (1865-1936)

Giriş

Felsefe sadece Akdeniz çevresinde özellikle Ege kıyılarında kök salıp Atina, Roma ve İskenderiye merkezli mi yapıldı, yoksa dünyanın diğer bölgelerinde de felsefe çalışmaları yapılmış mıdır? Felsefenin dili Yunanca, Latince ya da modern zamanlarda iddia edildiği gibi Almanca mıdır, yoksa herhangi bir dilde felsefe yapılabilir mi? Yine medeniyetler gibi felsefe de tarih boyunca sürekli yer mi değiştirmiştir? Felsefenin kökeni hakkındaki bu ve benzeri soruları çoğaltabiliriz. Bugün okuduğumuz Batı orijinli kaynaklar doğal olarak bilim ve felsefenin Batı kaynaklı olduğunu, ilk olarak Ege kıyılarında Millet'te doğduğunu yazmaktadır. İyonya bölgesinde Greklerde doğan, Roma'da gelişen ve Kilise babaları tarafından dinî yöne dönüştürülen, Kıta Avrupası ve Anglosakson dünyada derinleştirilen bir düşünceden bahsedilmektedir. Buradan ilk bakışta kabaca felsefenin Batı'ya özgü bir eylem ve etkinlik olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu anlayışta Doğu düşüncesinin, Sümer'in, Mısır'ın, İslam felsefesinin neredeyse adı bile anılmaz. Doğu'da yaşayanlar "barbar", "geri kalmış", "despot" ve "vandal" olarak nitelenip düşüncenin ve felsefenin uzağına itelenmektedir. Her ne kadar durumun böyle olmadığının

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0002-5165-1837

farkında olan Antik dönemde Eflatun (MÖ. 427-347), İskenderiyeli Klement (MS. 150-215) ve Laertios Diogenes (MS. 180-240) gibi isimler olsa da genel kanaat bu yöndedir. Örneğin İskenderiyeli Clemenet'e göre, felsefenin ustaları Mısır'da kâhinler, Asur'da Keldaniler, Galya'da rahipler, Baktriya'da Şamanlar, Kelt ülkesinde öbür dünya filozofları, İran'da münecimler, Hint'teki jimnosofistler¹ ve başka barbar filozoflar olmuştur.²

Avrupa'nın felsefe ve bilimi Batı merkezli görmesinde Fransız Devrimi sonrası yaşanan olaylar ve ulus devletlerin ortaya çıkması da etkili olmuştur. Ernest Renan'ın (1823-1892) başını çektiği oryantalist çalışmalar kendi milletlerini üstün görüp Doğu'yu aşağılamak için bir "Yunan Mucizesi" (*Miracle Grec*) heyulasının peşine takılmışlardır. Yunan merkezli Avrupa kültür ve kimliği oluşturma çabalarına filozoflar da güçleri ölçüsünde katkı sağlamışlardır. Hegel'in (1770-1831) başlattığı, felsefenin Yunan kaynaklı olduğu ve Avrupa kimliğinin bu şekilde kurulma çabasına onu takiben Husserl (1859-1938) ve Heidegger (1889-1976) gibi filozoflar da destek vermiştir.³

Felsefeye isim babası oldukları için bu disiplinin sadece Yunanlılara ait olduğu söylenebilir mi? Evet, "felsefe" (*philosophia*) teriminin Yunanca orijinli olup ilk defa Pisagor (MÖ. 570-495) tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. Felsefede kullanılan birçok terim, kavram ve problemin de mimarları onlar olabilir, hatta rasyonel ve sistematik düşünce geleneğini başlattıkları; insanı, eşyayı ve tabiatı pratik fayda açısından değil, katıksız bilme arzusuyla anlamaya çalıştıkları da söylenebilir. Ancak Hegel, Husserl ve Heidegger gibi önemli isimlerin "Nur bei den Grieschen" (Sadece Greklerde) iddiası oldukça abartılı değil midir?

Felsefeyi Helen kültürüne özgü kılmak felsefenin ruhuna aykırı olduğu gibi alanını da oldukça sınırlamaktadır. Neyse ki son dönemde yapılan çalışmalarda bu tavrın değişmeye başladığı görülmektedir.⁴ Bunda iyi niyet-

1 Büyük İskender'in Hindistan seferine katılan filozoflar orada gördükleri çilecilerle "jimnosofist", yani "çıplak bilge" adını vermişler, onları da bir tür filozof olarak görmüşlerdir.

2 Roger-Pol Droit (editör), *Başka Diyarların Felsefeleri*, Cilt: I, çeviren: İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 14.

3 Bununla birlikte Heidegger Doğu düşüncesine ilgi duymuş, bu felsefenin insanın teknoloji ile ilişkisinde alternatif çözümler üretebileceğini, bunun için de dilin ortak özelliklerinin kullanılmasını gerektiğini savunmuştur. Bk. Zhang Wei, "Ortak Bir Dile Doğru Yolda Olmak mı? Heidegger'in Japon Bir Ziyaretçi ile Diyalogu", çeviren: Metin Bal, *Kaygı*, 21, Güz 2013, ss. 159-175.

4 Japon düşünür Karatani, felsefenin doğuşunu Atina merkezli bir bakışla Antik Yunan'la başlatmanın handikaplarını dile getirip bunun yerine İyonya'yı başlangıç olarak almayı önermiştir. O, Batı Anadolu ve Ege kıyılarında hükmetmenin olmadığı, yurttaşlık haklarında eşitlik yönetimi olan *izonomi* yapısının bozulması neticesinde tepki olarak ilk doğa filozoflarının ortaya çıktığını savunmaktadır. Buna göre felsefe, refah döneminin değil, kriz döneminin bir ürünüdür. Bk. Kojin Karatani, *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*, çeviren: Ahmet Nüvit Bingöl, Metis Yayınları, İstanbul 2018.

li, objektif olmaya gayret eden oryantalistlerin de katkıları söz konusudur. Oryantalistlerin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ilgilerini Doğu'ya yönelmeleri, Arapça, İbranice, Türkçe, Sanskritçe gibi Doğu dillerini öğrenmeleri, Doğu bilgeliğine karşı bir ilgi ve heyecan oluşturmuştur. Bu amaçla Sinoloji, Tibetoloji, Türkoloji, Arap Çalışmaları ve İran Araştırmaları gibi genel olarak Şarkiyatçılık olarak adlandırılan yeni alanlar doğmuştur.

Doğu bilgeliğinin sıkça kullandığı *asura*, *atman*, *avatâr*, *avidya*, *deva*, *dharma*, *hemahenk*, *mâyâ*, *nyaya*, *pruşa*, *tapas* gibi terim ve kavramlar oryantalistlere ilk çalışmalarında tamamen yabancı gelmiş, Doğu'nun pratiğe ve sözlü (şifahi) aktarıma önem vermesi nedeniyle bu çalışmaları "hiçlik kültü" olarak niteleyerek boş ve anlamsız olarak görmüşlerdir. Ancak daha sonra derinlemesine yapılan çalışmalarla bu adlandırma ve önyargılardan vazgeçilmiştir. Buradaki asıl sorun, felsefe tanımının, felsefeye bakışın ve kullanılan terim ve kavramların her iki dünyada çok farklı algılanmasından kaynaklanmaktadır.

Felsefenin beşiği olan, yaşadığımız coğrafyaya ad olmuş Anadolu (*Anatolia*), Grekçe "Güneş'in doğup yükseldiği yer" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Doğu betimlemesi, Anadolu'dan başlayarak Uzak Doğu'ya kadar geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. İnsanlık için doğu (*meşrik*) Güneş'in doğduğu; batı da (*mağrip*) Güneş'in battığı yön olarak yüzyıllardır kullanılmaktadır. Latince "*ex oriente lux*" (Işık, doğudan yükselir.) sözü hem yön hem de bilgelik (hikmet) anlamında Orta Çağ'dan günümüze kadar kullanılmagelmiştir. Türkçede kullanılan Arapça orijinli doğuyu betimleyen "şark" kelimesi de Güneş'in doğduğu, ışığın yükseldiği; "garp" da Güneş'in battığı yer anlamında kullanılmaktadır.

Doğu ve batının coğrafi yön anlamındaki kullanımı, özellikle Sanayi Devrimi sonrasında Batı'nın bilim, teknik, sanat vb. alanlarda gelişmesiyle birlikte Doğu'yu kendine rakip görme ve kendini üstün görme gibi nedenlerle ideolojik şekilde olmuştur. Bu anlamda Avrupa ve Amerika kıtası Batı'yı temsil ederek ilerlemenin, çağdaşlaşmanın, bilimin merkezi olarak nitelenirken; Doğu, tüm Asya ve Afrika ülkeleri ile birlikte az gelişmişliğin ve geri kalmışlığın yeri sayılmış ve olumsuz nitelemelerle anılmıştır.⁵

Yine Batı'nın bilimsel ve teknolojik gelişimine paralel olarak Doğu'yu yakından daha iyi tanımak -Edward W. Said'in (1935-2003) deyimiyile daha iyi sömürgeleştirmek ve pazar bulmak- için Oryantalizm (Şarkiyatçılık/Doğu

5 Batı'nın Doğu algısı yön kavramından ziyade küreselleşmecî bakış açısıyla olmuştur. Zira Japonya ve Hong Kong gibi doğuda olduğu halde Batı sayılan; Küba gibi batıda olduğu halde Doğu sayılan ülkeler de bulunmaktadır.

Çalışmaları) adıyla XIX. yüzyılda bir bilim ortaya çıkmıştır. Doğu'nun dili, dini, bilimi, felsefesi, folkloru, kültür vb. bütün yönlerini inceleme altına alan bu bilim çok önemli çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu araştırmalarda bir kısım önyargılı oryantalistler (şarkiyatçılar) olsa da bu alanı önemseyen, bağımsız ve nesnel çalışmaya gayret eden isimler de olmuştur. Batı'nın belirli yöntemler benimseyerek Doğu'yu inceleme alanı yapması, son yıllarda Doğu dünyasının da ilgisini çekmiş ve benzer yöntemlerle Batı'yı tanımaya ve anlamaya çalışan Oksidentalizm (Garbiyatçılık/Batı Çalışmaları) adı altında çalışmalar başlamıştır.

I. Doğu Bilgeliğine Genel Bir Bakış

Orta Çağ'da Haçlı seferleri, Sicilya ve Endülüs'te Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşamaları, Doğu'ya yapılan seyahatler, okumaya ya da ticarete gelenler gibi vesilelerle Doğu ve Batı dünyası birbirini daha yakından tanımaya başlamıştır. Bu tanışma, Batı düşüncesinin yaşamış olduğu Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi gibi süreçlerle farklı boyutlar kazanmıştır. Örneğin XVIII. yüzyıl Aydınlanma düşüncesi Doğu'yu "barbar" ve "az gelişmiş" olarak tanımlarken; XIX. yüzyılda Doğu hakkındaki olumsuz düşünceler daha da artmış; Doğu'nun sömürülmesi, ekonomik olarak yoksul bırakılması, Doğu'nun kaderi olarak görülmüştür. XX. yüzyılda ise Doğu'nun kültürel, siyasi, ekonomik vb. açılardan dönüştürülmesi, Batı'nın istediği form ve formatta olması hedeflenmiştir. Küreselleşme (globalleşme) olgusu ile pekişen bu düşünceyi mümkün görenler kadar imkânsız görenler ya da böyle bir teşebbüsü doğru bulmayan yaklaşımlar da olmuştur.

Doğu ve Batı'nın karşılaştırılmasında Batı'nın ne kadar yanlı olduğunu birçok çalışmada görebiliriz. Doğu'ya karşı bu taraflı ve önyargılı yaklaşımın bir özeti olarak Kont Hermann Keyserling'in (1880-1946) *The Travel Diary of Philosopher* (1917) adlı eserindeki tanımlamaları verebiliriz. Bu tabloda tahmin edilebileceği gibi bütün olumsuz, arızı ve pejoratif nitelendirmeler Doğu'yu; karşıtları ise Batı'yı betimlemektedir.⁶

Doğu	Batı
Durağan	Aktif
Zayıf	Güçlü
Pasif	Dinamik

6 Sidney Lewis Gulick, *The East and the West: A Study of Their Psychic and Cultural Characteristics*, Charles E. Tuttle Co. Publishers, Tokyo 1963, s. 122. Akt. Recep Boztemur, "Doğu", *Felsefe Ansiklopedisi*, editör: Ahmet Cevizci, Cilt: IV, Ebalib Yayınları, Ankara 2006, s. 676.

Uyuşuk	Çevik
Kaba	Kibar
Olumsuz	Olumlu
Samimi	Görgülü
Eril	Dişil
Sabırlı	Sabırsız
Köle	Hükümran
Mülayim	Baskın
Seyirci	Katılımcı
Düşünür	Yaratıcı
Mistik	Gerçekçi
İçe dönük	Nesnel
Gamsız	Hırslı
Muhafazakâr	İlerici
Geleneksel	Liberal
Cemaatçi	Bireyci
Dağınık	Amaçlı
Taklitçi	Girişimci
Derin	Yüzeysel
Felsefi	Pratik
Mitolojik	Bilimsel
Dinsel	Ahlaki
Kötümser	İyimser
Bağımlı	Özerk
Otoriter	Bağımsız

Doğu'yu betimleyen terim ve kavramların son derece irrasyonel ve olumsuz yargılar içerdiği ortadadır. Doğu'da geçmiş gelecekle, bilim inançla, hayal gerçekle, tanrı âlemlerle birbirine karışmış vaziyette iç içe görülmektedir.⁷ Bu anlayışta, Doğu hem her şeydir hem de hiçbir şeydir. Dolayısıyla Doğu'daki varoluşun algılanmasında ve anlamlandırılmasında bir karmaşa ve basmakalıp etiketlendirme söz konusudur.

Her iki dünyanın keskin ayrılığı kimi zaman ırksal temele bağlanmıştır. Bu anlayışta Batı Aryan ırkına; Doğu ise Turan ırkına dayandırılmıştır. Ar-

7 Charles Malik, "The Relations of East and West", *Proceeding of the American Philosophical Society*, 97, 1953, ss. 1-7.

yan ırkının, çalışkan, deneye dayalı, girişimci, heyecanlı, yoğun duygusal, kâşif ruhlu, yeni düşünceler üreten bireylerden oluştuğu; Turan ırkının ise, adet, gelenek ve göreneklere bağlı, tutucu, inatçı, düşüncelerini mitoloji ve gelenekle açıklayan mistik bir yapıya sahip olduğu iddia edilmiştir.

Doğu ve Batı şeklinde dikotomik olarak ikiye ayrılan bu dünyaların bir araya gelemeyeceği düşüncesi Batı'da oldukça yaygındır. Örneğin, Hindistan doğumlu İngiliz yazar Rudyard Kipling (1865-1936), "White Man's Burden: The United States and Philipine Island" (1899) adlı şiirinde Batı'nın Doğu üzerinde tahakküm kurmasının bir zorunluluk olduğunu düşünmektedir. Geçmişte İngilizlerin yaptığı Doğu politikalarının XX. yüzyılda ABD tarafından yapılması gerektiğini, Doğu toplumlarının modernleşmesi için bunun bir zorunluluk olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum, "Doğu Batı Baladı" adlı şiirinde açıkça görülmektedir:

Kıyamet gününde yer ve gök bir araya gelene kadar,
Doğu doğudur; batı da batı
Ve bu ikisi asla bütünleşmeyecek;
Fakat dünyanın iki ucundan iki güçlü adam
Mahşerde karşılaştığında;
Ne Doğu ne de Batı,
Ne sınıır, ne ırk ne de doğum kalacak.

Doğu ile Batı felsefeleri üzerine olan araştırmalarda öncelikle dil bize ilginç veriler sunmaktadır. Antik Yunan ve Batı düşüncesini bilen, takip eden, dilsel yönden bir akrabalığı olmasa da Arapça, Farsça ve İbranice dillerine dönüşmüş -İslam Aristotelesçileri (Meşşâîlik), İslam Stoacıları (Revâkîlik), İbrani Felsefesi gibi- Batı felsefe geleneğine bağlı okullar söz konusudur. Doğu bilgeliğinin *lingua francası* olan Sanskritçe ise Yunanca ve Batı dillerine akraba olsa da felsefe eserlerinde Yunanca izlerine rastlanmaz.⁸ Çin dünyası ise ne dilsel ne de kültürel olarak Batı dünyası ile ilişkisi olmayan bir bölge olmuştur.

Doğu düşüncesi söz konusu olunca öncelikle şu söylenebilir: Doğu'nun eşyaya, insana, âleme bakışı Batı'dan oldukça farklıdır. Bu farklılığı, hayat şekillerinden kullanılan kelimelere kadar hayatın bütün alanında görmek mümkündür. Batı için bilmenin, insan yaşantısında bir karşılığı olması beklenmez-

8 Antik Çağ'da Grekçe, Orta Çağ Batı düşüncesinde Latince, İslam dünyasında Arapça, Doğu düşüncesinde ise Sanskritçe eğitim, bilim ve felsefe dili olmuştur. Bir dönemde paradigmatic olarak egemen olan bu tür dillere *lingua franca* adı verilmektedir.

ken; Doğu için bilmek, bir bakıma yaşamak ve eylem hâlinde olmak demektir. Bilinen şey, bilende ancak bilenin hâl ve keyfiyetine göre var olabilir.⁹

Bilgi, bir amaca ulaşmaya yöneldiği kadarıyla amelî bilgi; bilende kaldığı kadarıyla nazarî veya spekülâtif bilgi adını almaktadır. Bu anlamda bilgi, diğer deyişle hikmet sahibi (*hakîm*); bilgiyi taşıyan değil, yaşayanıdır. O yüzden birinin bilgece bildiğini söyleyemeyiz; ama iyi bildiğini, iyi yaşadığını pekâlâ söyleyebiliriz.¹⁰ O hâlde insan neden bilmek ister, bilgi sahibi olmanın gayesi nedir? Doğu bilgeliği için beşerî bilginin nihai gayesi, payına düştüğü kadar iyilik ve mutluluktur. Bunlara özgürlük, mutlak saadet ve tanrılaşma isteği de eklenebilir. Aslında bilginin gayesi için söylenen bu sözler, birçok filozofun felsefe tanımıyla da örtüşmektedir.

Doğu bilgeliğinde bilgi, varoluşun gerçekleşmesinde en önemli alandır. Yine bilginin oluşmasında, tabiatın, bizim dışımızda nesnelere önemli rolü olmakla birlikte; insanın kendi iç bilgisiyle, tefekkür ve teemmülle, insanın kendi varlığını bilmesi gibi huzurî bilginin de büyük önem ve değeri vardır.

İnsanın eşyaya dikotomik bakmaktan kurtulması güç gözükmektedir. Bu da ister istemez Batı dünyasında olduğu gibi yüzlerce farklı felsefi ekolün ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin varlığı ide olarak görürsek idealizm; madde olarak görürsek materyalist bakış açısı içerisinde hapsolmaktayız.¹¹ Oysa bütün bunların üzerinde -Eflatun'un önerdiği gibi- dyadolojik ve holistik bir bakış mümkün müdür? İşte Doğu bilgeliğinin epistemolojilerinde en büyük kaygılardan biri eşyayı, olguları, olayları bir bütün olarak, parçalamadan bilmeye çalışmak olmuştur. Bu durum, hem ontolojik hem de epistemolojik olarak eşyaya bakışı farklılaştırmaktadır.

Bu bağlamda söylemin çok anlamlılığına örnek olarak “Testi vardır.” önermesi verilebilir. Farklı bakış açılarına göre bu önerme, yedi farklı biçimde ifade edilebilir:

1. “Testi olabilir”: Olumlu cümle: “Her şeyin çok kesin biçimde var olması mümkündür.”
2. “Testi olmayabilir”: Olumsuz cümle: “Hiçbir şeyin çok kesin biçimde var olmaması mümkündür.”

9 Ananda Coomaraswamy; René Guénon ve Dasgupta, Surendranath, *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, çeviren: Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 81.

10 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 74.

11 Doğu bilgeliğine göre, akılcılık veya sezgicilik, pozitivism veya pragmatizm, maddecilik veya maneviyatçılık gibi birbirinin zıddı görünen akımlar aslında tamamen aynı şeylerdir. Birinden diğerine geçerken hiçbir şey kazanılmaz ve bunlardan tamamen kurtulunmadıkça, hakikat alanında ilk adım bile atılmaz. Bk. René Guénon, *Doğu ve Batı*, çeviren: Fahrettin Arslan, Ağaç Yayınları, İstanbul 1991, s. 210.

3. “Testi olabilir de olmayabilir de”: Olumluluğu ve olumsuzluğu birleştiren cümle: “Her şey çok kesin biçimde var olabilir ya da var olmayabilir.”
4. “Testinin varlığı ifade edilemeyebilir.”: Aynı zamanda olumlayan ve yadsıyan cümle: “Her şeyin kesin olarak ifade edilemez olması mümkündür.”
5. “Testi var olabilir ve var olmaması ifade edilemeyebilir.”: Bir olumlama, arkasından bir olumsuzlamayla birlikte bir yadsıma içeren cümle. “Her şey çok kesin biçimde var olabilir ve hiçbir şey açıklanamaz.”
6. “Testi var olmayabilir ve var olmaması ifade edilemeyebilir.”: Bir olumsuzlama ve bir olumlama-olumsuzlama çiftinden oluşan cümle: “Çok kesin biçimde hiçbir şey olmayabilir ve her şey açıklanamayabilir.”
7. “Testi var olabilir ya da olmayabilir ve var olması ya da olmaması ifade edilemeyebilir.”: Olumlama, olumsuzlama ve olumlama-olumsuzlama çiftinden oluşan cümle: “Her şey kesin olarak var olabilir ve hiçbir şey olmayabilir ve her şey açıklanamayabilir.”¹²

Dolayısıyla bir şey tözüne, mekânına, zamanına, niteliğine göre vardır; fakat başka bir şeyin tözüne, mekânına, zamanına, tabiatına vb. göre var olması mümkün değildir. Daha açıkçası, aslında her şey kendine göre ve başka bir şeye göre yoktur. Testi örneğinde, testi atom yığınlarından ibarettir. Çömlekçi sadece atomların birleşmesini sağlayarak testi yapıyor, başka bir şey değil. Dolayısıyla var olan her şey birlik içindedir.

Buradan hareketle Doğu bilgeliğinde *Nyana* adı verilen akıl yürütmede beş unsur bulunmaktadır: (1) İspat edilecek önerme (*pratijna*), (2) Bu önermeyi doğrulayan akıl (*hetu*), (3) Aklı destekleyen örnek (*udahrana*), (4) Söz konusu özel örneğe ilk önermenin uygulandığı (*upanaya*), (5) Bu önermenin doğru olduğunu ifade eden sonuç (*nigamana*). Bu akıl yürütme formuna örnek olarak “*Uzaktaki dağ yanmaktadır.*” önermesi verilebilir:

- (1) Uzaktaki dağ yanmaktadır.
- (2) Çünkü dağdan duman çıkıyor.
- (3) Duman çıkan her şey yanıyor demektir.
- (4) Uzaktaki dağdan ateşle birlikte duman çıkmaktadır.
- (5) Öyleyse uzaktaki dağ yanmaktadır.¹³

12 Roger-Pol Droit (Editör:), *Başka Diyarların Felsefeleri*, Cilt: I, s. 117.

13 C. A. Kadir, “İslam Öncesi Hint Düşüncesi”, *İslam Düşünce Tarihi*, editör: M. M. Şerif, Cilt: I, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, s. 59.

Descartes'la başlayan modern Batı felsefesi, Kartezyen akli öne çıkararak bilim ve felsefe yapmaya çalışmaktadır. Doğu dünyası ise, epistemolojik olarak akli ve beş duyuyu yadsımamakla birlikte -Batı'nın aksine- hermetik ve okkült bilgi, sezgi, keşf, ilham, sağduyu, rüya vb. bilgi kaynaklarını da değerli bulmakta, hatta bunları kimi zaman akıl ve beş duyudan daha üstün görmektedir.

Dolayısıyla Doğu ile Batı düşüncesi arasındaki en önemli farkın, hakikati yaşama ile hakikati bilme noktasında olduğu görülmektedir. Batı bilmeyi öne çıkarırken; Doğu yaşantıyı öncelemektedir. Bu yüzden Doğu'nun tercihi olan *işitilmiş* olan değil; *hatırlanmış* olandır. İştmemizi ve öğrenmemizi sağlayan öğretmenlerden ziyade yaşanmışlığı, tecrübeyi aktaran geleneklere ve bilgelere ihtiyaç vardır. Tasavvufi terminoloji ile ifade etmek gerekirse, yaşayarak öğrenilen kesinlik (*hakka'l-yakîn*), görülen ve işitilen (*ayne'l-yakîn*) ve sadece okunarak öğrenilen (*ilme'l-yakîn*) kesinlikten çok daha değerlidir.

Doğu düşüncesinin en temel özelliği metafizik temelli bir felsefe olmasıdır. Metafizik, felsefenin var olması bakımından varlığı konu edinen, fizik-ötesi olay ve bilgileri araştıran ve küllî ilkelerin bilgisini araştıran önemli bir alanıdır. Metafizğe Aristoteles (MÖ. 385-323) *Prote Philosophia* (İlk Felsefe) adını verdiği hâlde, sonraları eserlerini tertip eden Rodoslu Andronikos (MÖ. I. yüzyıl) ilk felsefe ile ilgili bulduğu yazıları *Fizika*'dan sonraya koyduğu için, bu eserin *Metafizik* (Fizikten Sonra) adını almasına sebep olmuştur. İlk Çağ'da "fizikten-sonra gelen" anlamındaki metafizik, Orta Çağ felsefesinden itibaren "fizik-ötesi" şeklinde bir anlama dönüşmüştür. İslam dünyasında Aristoteles'in bu eseri *Mâ ba'de't-tabîa'* (fizikten-sonra) adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.

Metafizik ezeliği, ebediliği ve evrensel değişmezliği nedeniyle ezeli bilgelik (*perennial*)'tir.¹⁴ St. Augustinus'un (MS. 354-430) ifadesiyle metafizik hep nasılsa şimdi de öyle olan ve öyle olacak olan yaratılmış bilgeliktir. Yukarıda nasılsa aşağıda da öyle olan veya tersinin aynı şekilde doğru olduğu bir ilimdir. Metafizik hakikat tektir; her yerde bir birlik mevcuttur.¹⁵ Bu yüzden metafizik, ezeli bilgelik (*philosophia perennis*) olarak görülüp ona İlk Felsefe de (*Felsefe-i Ülâ*) denilmiştir.

14 Ezeli bilgelik (*philosophia perennis*) terimini, insanlığın ortak düşünsel mirasını tanımlamak için ilk defa Leibniz (1646-1716) kullanmıştır. Çağdaş dönemde bu kavrama özellikle René Guénon (1886-1951), Frithjof Schuon (1907-1998), Seyyid Hüseyin Nasr (doğ. 1933) gibi düşünürler yeni yorumlar getirmişlerdir. Onlara göre *hikmet-i hâlîde* (ezeli bilgelik), her devir ve her coğrafyada var olan Hindu-ların "santana dharma", Müslümanların "el-hikmetü'l-hâlîde", Batılıların "sophia perennis" dediği Doğu ve Batı'nın hikmetidir. Bk. Aldous Huxley, *Kadim Felsefe*, çeviren: Mutlu Yetkin, İthaki Yayınları, İstanbul 2012, s. 1.

15 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 25, 79.

Metafiziğin bir alanı olan eskatoloji ise öteki dünya hakkında spekülative bilgileri içermektedir. İnsanın diğer canlılardan temel farkı ölümlü olduğunun farkına varması, bir Tanrı tasavvuru ve gelecek tasarımı (*telos*) olması, kozmogoni üzerine tefekkür, teemmül ve derin düşünceye dalması; daha doğrusu metafizik yapmasıdır. Bu konular aynı zamanda aşkın/değişmez varlığın bilgisini gaye edinen ilahiyat (teoloji) ile ortakdır.

Metafizik, soyut tabirler değil, aksine keşfe/sezgiye dayalı ve doğrudan akıl üstü bir bilgidir. İnsana özgü bir meleke olan akıl, fizik ötesi şeyleri de bilmek ister. Metafizik bilgiyi mümkün hâle getiren işte bu bilmek arzudur. Aslında metafiziğin fenomenlerle hiçbir ilişkisi yoktur. Fenomenler tabiat düzenine aitken; metafizik fenomenlerin ötesidir. Metafizik tahakkuk esnasında bazı fenomenler gerçekleştirebilir, fakat bu arızı bir durumdur.¹⁶

Batı dünyasının metafiziği tanımlama şekli Aristoteles'ten beri "var olanı var olan gibi anlamak ve bilmek" diğer bir deyişle "varlığın varlık olarak ilkelerini, ilk sebeplerini ve temel niteliklerini inceleyen bilim" şeklinde olmuştur. Bu anlayıştaki "var olanların ardındaki varlık nedir?" sorusu iki dünyalı, düalist ve gerçek-görünüş ayrımı yapan bir anlayıştır. Bu anlayış, varlığa monist bakmaya çalışan Doğu düşüncesine oldukça yabancıdır. Bu anlayışta metafizik, parçayı bütün içine koymakta ve parça bütünü yerine ikame edilmektedir. Doğu'da fenomenal varlık ilk ve en küllî ilke değildir; varlığın ötesine geçme amacı da vardır. Bu ise, akıl üstü bir yeti ile mümkündür. O hâlde Doğu düşüncesi için doğru soru şu şekilde olmalıdır: "Tüm yaşantılarımızın kendisinden kaynaklandığı ve içinde yer aldığı, sonsuz sayıda varlık nasıl birlikte var olabilmektedir?"

Bu anlayış, yalnızca değişmez ve tek bir dünya olduğu kabulünden hareket etmektedir. Bizler de bu dünyada içkin ve varlığa gelen varlıklarız. Bu kimi zaman bir ağacın gövdesinde, kimi zaman dalgaların ritminde ya da bir yaprağın damarında kendini gösteren biricik ama sürekli bir düzendir. Dünya ve onun düzeni her an, birbirinin nedeni "ne ise o" (*zîran*) olandır. Düzenliliğin ölçütleri olan doğruluk, güzellik ve iyilik ise tarihsel olarak "varlığa gelen", meydana gelen kültürel bir üründür. O yüzden çok verilen bir örnekle, "Lu Dağı'nın gerçek büyüklüğünü göremeyiz. Çünkü zaten onun üzerinde duruyoruz."¹⁷ Tek-dünyalı kozmoloji anlayışı, Batı'nın düalist yaklaşımından oldukça farklıdır. Bu tek dünyanın en yetkin kaynağı yine insanın kendisidir.

16 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 66.

17 Roger T. Ames, "Doğu Asya Felsefesi", *Felsefe Ansiklopedisi*, Çeviren: Muhsin Yılmaz, Editör: Ahmet Cevizci, Cilt: IV, Ebabel Yayınları, Ankara 2006, s. 676.

Doğu metafiziğinde saf varlık, ne ilk ne de en küllî ilkedir. Çünkü o zaten taayyündür. O yüzden varlık ötesine geçmek gerekmektedir. Tabiat ötesine geçmek mümkün müdür? Bu mümkün değildir; fakat bir vakıdır, olması gerektir. Metafizik bilginin gerçek gayesi, birey üstü hâllerin durumlarının bilfiil bilincine erişmektir. Metafizik hakikat ebedîdir. Değişen her şey harici ve arızı vasıtalarından ibarettir ve değişimin bugün “evrim” denilen şeyle hiçbir ilgisi yoktur.¹⁸

II. Hint Bilgeliği

*Okuma, bilgelikten yoksun biri için
köre ayna gibidir.*

Garuda Purana'dan

Hint'teki felsefi ve bilimsel etkinliklerin başlangıcını MÖ. 5000'lere kadar geriye götürmek mümkünse de bilim ve felsefenin sistematik bir oluşumu için yaklaşık MÖ. 2500'leri beklemek gerekmiştir. Bu döneme ilişkin erken verileri Vedik dönemi metinlerden ve nispeten daha geç tarihli olan *Siddhantalar*'dan edinmek mümkündür.

Hint düşüncesi birçok bilimsel buluşa imza atmıştır. On tabanlı (*desimal*) rakam sistemi, buna bağlı olarak aritmetiğin gelişimi ve sıfırın matematikte kullanılması, bedensel ve zihinsel disiplini içeren yoga uygulamaları akla ilk gelenlerdir.¹⁹ Hintlilerin astronomi ve matematik başta olmak üzere bilimdeki bu başarıları, daha sonra Sanskritçeden Arapçaya yapılan tercüme yoluyla İslam dünyasına aktarılmış ve buradaki bilimsel gelişimde önemli bir rol oynamıştır. XII. yüzyıldan itibaren de Arapçadan Latinceye yapılan tercüme sonucunda Batı dünyası bu birikimle tanışmıştır.

Meditasyon hemen hemen bütün Hint felsefi öğretilerinin yapıcı bir unsuru olmuştur. Bunlar içinde yoganın özel bir yeri bulunmaktadır. Hint tıbbı ve bilgeliği ile yakından ilişkili olan yoga, insanda kuvve hâlinde bulunan bazı güçlerin geliştirilmesi, -mıknatısın demiri çekmesi gibi- insanın düşüncesinin akıp gittiğini görme bilincidir. İnsan yoga ile bu değişimi bir dinginlik içinde doğrudan izleyebilir. Yoganın gayesi, bilinç (*atman*) ve tin

¹⁸ Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 56.

¹⁹ Günümüzde kullanılan rakam sistemi Hintlilere aittir. Hint rakamları ve ondalık sayı sistemi İslam dünyasına Hârizmî (780-847) sayesinde girmiştir. Müslümanlardan yapılan tercüme vasıtasıyla bu rakam sistemi ile tanışan Batılılar, Roma rakam sistemiyle çok basit bir dört işlemi yapamazken, bu rakam sistemiyle matematik ve tabii bilimlerde büyük mesafe kat etmiştir.

(*citta*) arasındaki metafizik farkı doğrulamaktır. Bu gayeye ulaşan kişiye de “yogi” denilmektedir.

Genel olarak yogada çalışma dört aşamada gerçekleşmektedir. Bunlar; Yoğunlaşma (*samadhi*), gerçekleşme araçları (*sadhana*), güçler (*vibhuti*) ve özgürleştirici yalnızlık (*kaivalya*)’tır.²⁰ Yoganın son safhası, pratiği, derin düşünceye dalmayı (*dhyana*), yoğunlaşmayı (*samadhi*) ve meditasyonu içermektedir.²¹ Bu aşamada huzur ve sükûnetle hakikatin bilgisine ve “ben ne kendimim, ne hiçliğim ne de varım” sözünün gerçek anlamına erişilmiş olur.

Hint bilgeliğinde felsefe, zihnî bir eğlence veya meşgale olarak değil; tam aksine derin bir kanaatle gerçeği gözlerimizden sonsuza dek saklayan cehaletten (*avidya*) kurtuluş (*moksha*) olarak kabul edilir. Bu anlamda felsefe, hayat haritası için bir anahtardır; hayatın anlamına ve gayesine erişme vasıtası onun sayesinde olur. Felsefenin sahasına, içine giren şeyler herkesi ilgilendirir.²²

Hint bilgeliğinde, Batı felsefesinin aksine birbiriyle çelişen çok sayıda ekol, okul, akım vb. bulunmamaktadır. Hakikatin tekliği ve ona ulaşan yolların sonsuzluğu gibi tek bir felsefeden söz edilebilir. Bu anlayışta Hint felsefesinin altı sistemi (*darsana/bakış*) bulunmaktadır. Bunlar: (1) Mantık (*Nyâya*), (2) Tabiat felsefesi (*Vaisheshika*), (3) Kozmoloji (*Sânkhya*), (4) Yoga (Birlik), (5) Tefekkür (*Pûrva-Mimâmsâ*), (6) Vedanta ya da Metafizik (*Uttara-Mimâmsâ*)’tir.²³ Bunlar birbirini dışlayan ya da çürüten sistemler değil, hakikate ulaşmada gerekli olan bilgilerdir. Dolayısıyla Doğu bilgeliğindeki farklılıklar sadece ağacın dalları ya da güneşe giden yollar gibidir.

Vedalar Hint’teki en eski dinî ve bilgelik metinleridir. Tanrılar için ilahiler, litürji derlemeleri, kozmogoniler ve kutsal sözler şeklindeki bu metinler, Hint kültürünün temelini oluşturur. Vedalar, dil bilgisiyle sınırlıdır; ilgilenildiği kadar ve yaşanıldığı ölçüde bilinebilir.²⁴ Bu anlamda Veda felsefe değil, ezeli bilgelik (*philosophia perennis*) olarak adlandırılabilir. Vedaların sonu olan Vedanta ise (Atmavidya/Advaita), katılmak, parçası olmak, insan içindeki gizli hazineyi keşfetmek anlamına gelmektedir.

20 Roger-Pol Droit (Editör:), *Başka Diyarların Felsefeleri*, Cilt: I, s. 68.

21 Günümüzde her şeyi metalaştıran Batı dünyası yoga gibi meditasyon tecrübelerine de el atmış, ancak bunları nefes alıp verme egzersizleri (temrinler), tedavi yöntemleri ve sağlıklı hayat vb. yaklaşımlarla felsefesinden kopararak ritim-bilim olarak sahiplenmiştir. Bk. Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 66.

22 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 101.

23 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 25.

24 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 27.

Şankara'nın Vedaların mistik bölümü olan *Upanişadlar* yorumu, Batı skolastiğinin aksine olumsuzlayıcı (negatif/selbî) tanrı yorumunu içermektedir.²⁵ Tanrılar, göksel tanrılar (Dyaus, Varuna vb.), atmosfer tanrıları (İndra, Trita vb.) ve yeryüzü tanrıları (Sarasvasti, Agni vb.) olmak üzere üç sınıfa ayrılmakta, genellikle sayılarının otuz üç olduğu kabul edilmektedir. Tanrı, âlemi doğrudan değil ara nedenlerle yönetmektedir. Bu yüzden âlemde kusursuz nedensellik hâkimdir. Bu durum, annenin doğmamış bebeğe gebe kalması gibi; dünya da doğmamış şeylere gebedir şeklinde yorumlanmaktadır. *Upanişadlar*'da geçen meşhur "O, sensin" (*tat twam asi*) ifadesindeki "O"; Logos, Varlık, Tanrı ve Atman (Ruh)'dır.²⁶ Atman ise, nefes veren, aydınlatan ruh olup varlığı her hâline uydururken; kendisi asla bir şey olmayandır. Dolayısıyla *Upanişadlar* ünlü "değil, değil" kabulü üzerine inşa edilir ve bu metinlerin amacı da insanın kendini tanımasıdır.

Hint felsefesinin üç büyük düşünürü MÖ VI. yüzyılda yaşamış olan Buda, Mantık Okulu'nun kurucusu sayılan Dinnāga (480-540) ve onun öğrencisi olan Dharmakirti (ö. 660)'dir. Onlara göre gerçek bilgi gerçek nesne yaratır. Doğru bilgi, karşıtı olmayan bir bilgidir. Dolayısıyla geçerli bilgi bir nesnenin anlaşılmasından başka bir şey değildir. Bunun için kurgudan uzak olmak ve yanılmamak gerekir. Eğer görme engelli biri sütunu görmüyorsa bunun nedeni ve sorumlusu asla sütun değildir.

Hint felsefesi genellikle bilgeleri ve eğitimcileri kapsayan Brahmanlar ile idareci ve askerlerden oluşan Kşatriyalar gibi iki yüksek sınıfın eseridir. Tüccar ve sürü sahipleri olan Vaişya ile sanatkârlar ve işçileri oluşturan Sudra sınıfının felsefeye katkısı sınırlı olmuştur.²⁷

Hint felsefesinde Brahman, bilgi (*vidya*) ile özdeş kullanılmaktadır. Bunun karşıtı ise, psiko-fiziksel doğamızın gerçeği görmemize engel olduğu cehalet (*avidya*)'tir. Karanlığı nasıl güneş ışığı dağıtıyor, cehaleti de bilgi dağıtabilir.²⁸ Brahmanlar, düzenlenmemiş bilgiye veya kişinin kendi emeğiyle kazanmadığı görüş ve kanaatlere değer vermeyip bunları maharetten yoksun zanaatkârların elinde tehlikeli aletlere benzetirler. Brahmanlara göre, hayatın anlam ve amacıyla ilgili tutarlı bir nazariye ile uyumlu bir istikamette olmayan her türlü fiil ve faaliyet tamamen boş ve faydasızdır.²⁹

25 Tanrı'nın sıfat-ı selbî (negatif teoloji) şeklinde yorumlanmasını İskenderiyeli Klement (MS. 150-215), Plotinus (MS. 204-270), İbn Sînâ (980-1037), İbn Meymûn (1138-1204) gibi Helenistik, İslam ve Yahudi düşünürlerinde de görmekteyiz.

26 Aldous Huxley, *Kadim Felsefe*, s. 10.

27 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 102.

28 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 65.

29 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 113.

Brahman geleneğine göre kurtuluşa götüren iki yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki, mutlak ikiciliği reddeden düşünürlerin öne çıkardığı bilgi yolu (*jnanamarga*); diğeri ise çoğu zaman dinî ritüellerle bir tutulan eylem yolu (*karmamarga*)'dur. Bu yol içerisinde insan hayatın dört evresini yaşamak durumundadır. Bunlar; evin efendisi, Veda'nın öğrencisi, orman münzevisi ve dünya hevesinden bütünüyle vazgeçen insandır.³⁰ Hint bilgeliğinde, uzun bir rüyadan ancak sıçrayarak uyanılabilir (*maya*) ve *kavranabilir* ya da *kavranabilir-üstü* olanla bağlantı kurmak ve irtibata geçmek her zaman mümkündür. Yine bu felsefeye göre, bu dünyadaki insanın dört amacı olabilir: *Kama*, zevk; *artha*, güç-zenginlik; *dharma*, ödev; *mokşa*, kurtuluş. Özellikle kurtuluş tezi Hint felsefesinde çok öne çıkan bir özelliktir. Ebedî kurtuluşu bu dünyadaki bir yaşamda zor gören Hint felsefesi, ontolojik farklılığı kabul eden kast sistemi ve tenasüh nazariyeleri ile kurtuluş ve sonsuzluğu yakalamayı hedeflemiştir.

İnsanın tarih boyunca en büyük korkularının başında ölüm olgusu gelmiştir. Ölümü, nefesin kesilip gözlerin sonsuza kadar kapanması olayını, dinler "küçük kıyamet" yani dünyanın sonu olarak nitelmişlerdir. Uzak Doğu düşüncesinde ise ölüm genellikle saklanma, gizlenme, sırlanma, sessizlik veya üflenmiş olanın geri çekilmesi olarak betimlenmiştir. Ölüm bir bakıma birleşik (*mürekkep*) varlığın eski hâline dönüşü, yani âleme karışmasıdır. Hint bilgeleri ölümü, "babanın oğulda ve oğul olarak tekrar doğumu" şeklinde açıklamaktadır. Yine bu anlayışta her türlü değişim bir tür ölümdür; her an ölür ve yeniden doğarız. Ölüm saati geldiğinde gerçekleşen sadece özel bir durumdan ibarettir. Ölümle toprak toprağa, ruh da kaynağına döner; çünkü ruh (*nâma*) sonsuzdur.³¹

Ölümsüzlük, tanrısal ilkenin ebedî şimdisine iştirak etmek; hayatta kalmak, zamanın bir türünde var olmaya devam etmektir.³² Ölümsüz olma isteği ve kaybettiklerini yeniden kazanma ve onlarla olma umudu insanlarda farklı inançların doğmasına neden olmuştur. Mısır inancındaki ölülerin mumyalanması, birçok toplumda ölünün yanına eşyaların konması gibi ritüeller hayatın devam edeceği inancını göstermektedir. Hemen hemen bütün toplumlarda görülen bu tür inançlardan biri de ruh göçüdür. Ruhların beden değiştirmesi (*reenkarnasyon*) veya ruh göçü (*transmigration*) denen bu fikir, Orpheus misterlerinde başlayıp Pisagor (MÖ. 572-497) ve Pisagorcucu-

30 Roger-Pol Droit (Editör:), *Başka Diyarların Felsefeleri*, Cilt: I, s. 52.

31 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 37.

32 Aldous Huxley, *Kadim Felsefe*, s. 305.

lara oradan da Eflatun'a (MÖ. 427-347) kadar ulaşmaktadır. Dolayısıyla ruh göçü inancı Hint'te baskın olsa da her toplumda görülmüştür.³³

Hint düşüncesi denilince bu düşünce ile özdeşleşmiş olan reenkarnasyon (*tenasüh*) akla gelmektedir. Tenasüh, bir bedenden ayrılan ruhun (*jiva*, *atman*, *purusa*, *puḍgala* vb.), ölümden sonra bu âlemde derhal başka bir bedene girmesidir. Hint, İran ve Yunan düşüncesinde yer yer görünüp kaybolan "tenasüh" fikri, animist ilkel dinlerde toplum etrafında dolaşan ölü ruhlarının tekrar civardaki tabiata, canlılara ve insanlara geri döneceği şeklindeki inancın kalıntısıdır.

Hint düşüncesine göre ruh ebedîdir, sonsuz hayat ancak tenasühle mümkün olabilir. Bu düşünceye göre, ruhun âlemi kuşatan şeylerin hakikatini kavrayabilmesi için tek bir hayat çok kısadır. Ruh, belli devirde, bedenler arasında geçerek kendi tekâmülünü tamamlamaktadır. Mükemmelliğe ulaşılana kadar reenkarnasyon devam etmektedir. Buna göre, insanın gelecekte nasıl bir hayat süreceğini geçmişteki hayatı (karma öğretisi) belirler. Dolayısıyla bu dünyada her şeyin bir sebebi vardır. Bu inançta karma, yeniden bedenlenme ile tarih, kendini cins ve türleriyle sürekli tekrar etmektedir. Dolayısıyla reenkarnasyon ile ebedî bengi dönüşle sonsuz bir hayat mümkün olmaktadır. Bu ebedî döngüden kurtulmak ya da diğer deyişle doğum ve ölüm zincirini kırmak ancak en yüksek iyi veya en yüksek saadet (*summom bonum*) sayılan Nirvana'ya ulaşmakla mümkündür.³⁴

Buda (MÖ. 563-417) Nirvana'ya ulaşmak için dört yüce hakikat ile buna bağlı sekiz aşamalı yüce yolu önermiştir. Bu dört yüce hakikat; (1) Acı vardır. (2) Acının bir sebebi arzudur. (3) Acıya sebep olan şeyler dışarıda bırakılarak acıdan kurtulunabilir. (4) Acının sebeplerinden kurtulmanın yolu yüce sekiz yoldan oluşan orta yolu izlemektir. Ona göre, orta yol sekiz yüce ilke üzerine kurulmalıdır: (1) Doğru görüş (*samma ditthi*), (2) Doğru çözüm (*samma sankappa*), (3) Doğru söz (*samma vaca*), (4) Doğru eylem (*samma kamman-ta*), (5) Doğru rızık (*samma ajiya*), (6) Doğru çaba (*samma vayama*), (7) Doğru

33 Pisagor'un yaşamının bir döneminde arkadaşlarıyla görüş ayrılığına düşüp Samos adasını terk ettiği, Mısır, Orta Asya ve Hindistan'a gittiği ve reenkarnasyon fikriyle tanıştığı bilinmektedir. Dolayısıyla Pisagor ve Pisagorcuların etkisiyle Güney İtalya bölgesinde reenkarnasyon fikri yaygınlaşmıştır. Onlar, insan ruhunun başka insanların bedenlerine (*tenasüh/reenkarnasyon*) olduğu kadar, hayvanların bedenlerine de girdiklerini (*transmigasyon*) iddia etmişler, bu yüzden hayvan eti yemeyi çirkin bulmuşlardır.

34 Yetkinliğini tamamlamayan nefislerin başka bedene geçtiği anlayışı büyük ölçüde Hint düşüncesinde olmakla birlikte, İslam filozoflarından Ebû Bekir er-Râzî (865-925), İhvân-ı Safâ (X. yüzyıl) ve Şehrezûrî'de de (ö. 1288) rastlanmaktadır. Şehristânî (1076-1153), tenasühü, dünyadaki hayatlar ve birbirini takip eden yeniden doğuşlar nazariyesi olarak tanımlamaktadır. Cürcânî'ye (1340-1413) göre ise tenasüh, ruh ve beden arasındaki özsel aşktan dolayı, ruhun ölümlle birlikte bir bedenden ayrıldıktan sonra araya zaman girmeksizin başka bir bedenle birleşmesidir. Bk. Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2020, s. 709.

düşünme (*samma satı*), (8) Doğru düşünce yoğunlaşması/tefekkür (*samma samadht*).³⁵ Sekiz aşamalı yolun ilk yedi basamağı, sekizinci aşama olan doğru tefekküre ulaşmak için yerine getirilmesi gereken koşulları içermektedir.

III. Çin Düşüncesi

Sarı Irmak civarında kurulup zaman zaman sınırları Hint kıtasının büyük kısmını içine alan Çin, ilk insan kalıntılarının (*Sinanthropus Pekinensis*) bulunduğu insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biridir. Bu coğrafyanın en büyük özelliği kendi kendine yetmesidir. Çin denilince akla ilk gelen Çin seddinin de çağrıştırdığı gibi, bu bölge olabildiğince kendini dış etkilere kapamayı tercih etmiştir. Bu durum Çin medeniyetinin genellikle kapalı bir medeniyet olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Bunun olumlu yanları olsa da olumsuz yönleri daha çoktur. Düşünülen şeylerin sınırlı olması ve düşünsel sıklık en olumsuz yönlerindedir.

1600'lü yıllardan itibaren Batı ile karşılıklı etkileşime geçen Çin, Batı'nın kültür aktarımı ve misyonerlik faaliyetlerine şiddetle tepki vermiştir. Çünkü iki ayrı düşünce geleneğinde felsefe ve dine bakış oldukça farklıdır. Batı için oldukça anlamsız gelen bu durum, Doğu'nun akıl yürütme, mantık ve diyalektikte farklı yöntemler kullanmasından ileri gelmektedir.

Çin düşüncesinin başlangıcı MÖ. VI. yüzyıla kadar gitmektedir. Dolayısıyla Yunan felsefesinin doğuşu ile muasır olduğu söylenebilir. Bu durum her iki bölgede de maddi medeniyetin üretim ve ticaret alanında gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çin düşüncesinin en büyük özelliği, binlerce yıl bozulmadan, değişime uğramadan aynı kalmasıdır. Bunun nedeni de çok büyük bir toprak üzerinde bulunan bu bölgenin olabildiğince dış etkilere kapalı olması, Yunan, Mısır, Mezopotamya medeniyetleri ile temasın olabildiğince az olmasıdır.³⁶

35 Buda ile Horasan süfîlerinden İbrâhim b. Edhem'in (714-779) efsanevî hayat hikâyelerinin benzerliği birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Max Horten (1874-1945) bu durumu, İslam dünyasındaki mistisizmin Hint kaynaklı oluşuna bağlarken; bir diğer oryantalist Louis Massignon (1883-1962) bu iddiayı reddetmiştir. Bkz. Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, s. 137.

36 Benzer şekilde Japonya da uzunca bir süre kapalı bir toplum olma özelliğini korumuştur. "Tanrı'nın Oğlu" saydıkları krallarına büyük saygı gösteren ve onların dönemiyle takvimlerini belirleyen Japonlar, XIX. yüzyıldan itibaren "Batı'nın bilim ve tekniğini almak; Japon örf, adet ve kültürünü korumak" şeklinde "Batı bilimi/Doğu kültürü" sloganıyla bir politika belirlemişlerdir. XX. yüzyılda ise, Batıyla entegre olma, düşünce ve felsefesini tanıma yolunu benimsemişlerdir. Örneğin Nishida Kitarô (1870-1945), Hajime Tanabe (1885-1962) ve Keiji Nishitani (1900-1990) gibi çağdaş Kyoto Okulu düşünürleri çalışmalarında, yeni açılımlar yaratmak için Alman idealizmiyle Doğu düşüncesini eklektik bir şekilde ele almaya çalışmaktadırlar. Onlara göre Batı felsefesi "varlık" kavramını mutlakçı bir yaklaşımla soyut mantıkla nesneleştirmekte; Doğu bilgeliği ise somut mantıkla "hiçlik" kavramını ön plana çıkarmaktadır. Bu bakımdan Doğu eyleme yönelik ve sezgisel bir düşüncüyü temsil etmektedir. Bkz. Nishida Kitarô, *Last Writing: Nothingness and the Religious Worldview*, trans. David A. Dilworth, Hawaii Press, Honolulu 1987.

Bilindiği gibi Çin'in aksine İyonya bölgesi üç tarafı denizlerle çevrili, dış etkilere olabildiğince açık, geçimlerini devam ettirebilmek için diğer kültürlerle iletişimin zorunlu olduğu bir bölgedir. Bunun sonucunda çeşitli düşünce ve geleneklerden olabildiğince etkilenmiştir. Thales (MÖ 625-546), Eflatun (MÖ 427-347) ve Aristoteles (MÖ 385-323) gibi birçok filozof Mısır, Pers, Anadolu vb. değişik ülkelere seyahat etmişlerdir. Oysa Çinli düşünürlerin Çin sınırları dışına çıkıp diğer kültürlerle etkileşime geçip geri döndüğü pek görülmemiştir. Yine Çin toplumunun tarım temelli bir ekonomisi olması kendi içerisinde kapalı kalmasına; Greklerin ise büyük ölçüde ticaretle uğraşması da diğer milletlerle etkileşime girmesine, değişik kültür, gelenek ve düşünceleri tanınmasına imkân sağlamıştır. Bu ekonomik yaşam Çin'de pratiğin, Grek'te de teorinin önemsenmesi sonucunu doğurmuştur.

Çin düşüncesi, genel olarak MÖ II. yüzyıl öncesi "Yüz Düşünce Okulu" (*Bai Jia*) olarak adlandırılır. Buradaki yüz sayısı simgesel olmakla birlikte, -Jaspers'in Eksen Çağı olarak nitelediği- bu dönemde çok sayıda ekol ve düşüncenin olduğuna işaret etmektedir.³⁷

Çin düşüncesine göre felsefe, hayat hakkında sistematik düşüncedir. Felsefe içinde doğduğu, yaşadığı çevreden etkilendiği gibi filozoflar da savunduğu fikirlerde kendi kültür coğrafyasından izler taşır. Bu bağlamda Çin düşüncesinin en temel özelliği metafizikten ve spekülative düşünceden kaçınılmasıdır. Örneğin Zhouyi, Laozi (MÖ. VI. yüzyıl), Konfüçyüs (MÖ. 551-479), Mencius (MÖ. 371-289) ve Hsun-Tzu (MÖ. 298-238) gibi büyük düşünürler tanrı, tümeller, teodise, uzay, zaman gibi metafizik konuları konuşmaktan kaçınmışlar, metafiziğe ilgi duymamışlardır. Hint bilgeliği ile kıyaslanınca Çin'in pratiğe daha fazla önem verdiği; teorik, spekülative ve metafizik konularla çok ilgilenmediği görülmektedir. Örneğin Konfüçyüs kendine metafizik sorular soran öğrencisine; "Daha insanlara karşı görevlerimizi bilmezken, ruhlara karşı görevlerimizi ne bilelim? Daha hayatın ne olduğunu bilmezken, ölümün ne olduğunu ne bilelim?" demiştir.³⁸

Taoculukta kısmen görülen metafizik görüşler de Batı felsefesi ile kıyaslandığında oldukça yüzeyseldir. Çünkü Taoculuk prensip olarak metafizik

37 Jaspers'in "Eksen Çağı" (*the axial period*) olarak adlandırdığı MÖ. 800-200 yılları arasındaki dönemde Antik Yunan, Mısır, Hint, Çin gibi coğrafyalarda eşzamanlı olarak birbirine benzeyen, fakat birbirinden bağımsız devrimsel düşünceler ortaya çıkmıştır. Onun "Son derece duru bir bilincin en canlı hâliyle ortaya çıkmasını sağlayan derin bir nefes" olarak ifade ettiği bu dönem, eşsiz olup sonraki dönemler hep bu eksen çağı üzerine inşa olmuş, bu çağa benzer çalışmalar yapılmıştır. Bu çağda Sokrates, Konfüçyüs, Buda, Zerdüş gibi paradigmatik kişilikler ortaya çıkmış, insanlığın bugüne kadar gelişinde önemli bir dönem olmuştur. Bkz. Karl Jaspers, *The Origin and Goal of History*, İngilizceye Çeviren: Michael Bullock, Yale University Press, New Haven 1965, ss. 1-21.

38 Hans Joachim Störig, *İlk Çağ Felsefesi*, çeviren: Ö. Celal Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1993, s. 134.

hakkında konuşulamayacağını iddia eder: “Tao’yu bilen söylemez, söyleyen de bilmez.” Metafizik ve mantığa karşı bu ilgisizliğin asıl nedeni, düşünce- den çok eylemin, pratiğin, dolayısıyla tutum ve davranışları içeren yaşantının öncelenmesidir. İyi bir hayata ulaşmak için metafizik değil, ahlakın önemli olduğu sürekli vurgulanmaktadır.

Hint mistisizminin aksine Çin’de çilecilik yoktur. Onlar, Yin-Yang öğretisiyle temellendirilmeye çalıştıkları insan ve tabiatta bir tür denge arayışındadırlar. Bu öğretiye göre var olan her şey, her olay iki gücün/ilkenin eseridir. Bu ilkelerden *yin* olumsuz, pasif, dişil, yok edici ilke iken; *yang* olumlu, eril ve inşa edicidir. Şeyler arasında bir tür bağlantılar çıkarmanın en temel dili genellikle metaforik dildir. Bir kişinin ya da bir şeyin; zamanın belli bir anındaki belirli bir boyutu, o şeyin ya da kişinin bir diğeri tarafından “aşırı gölgelenmesi”dir, yani *yin*’in, öteki olanın *yang*’ı üzerinde gölge oluşturmalarıdır. Sözlük anlamıyla *yin* “sisli”; *yang* ise “güneşli” anlamındadır ki, bu en genel anlamlarıyla, hayata düzeni ve düzensizliğini meydana getiren karşıt kutuplar arasındaki hiyerarşik düzeni tanımlar.³⁹ Buna göre âlemde görülen düalizm ve plüralizm aslında diyalektik bir monizmden ibarettir.

Klasik Çin Düşüncesinde “Yüz Düşünce Okulu”ndan (*Bai Jia*) öne çıkanlar olarak Konfüçyüsçülük, Mohculuk (Mohizm), İsimler (Mantıkçılar) Okulu (*Ming Chia*), Yin-Yang Okulu, Legalizm (Yasacılar) Okulu ve Taocu Okullar sayılabilir.⁴⁰ Bu düşünce okulları içerisinde en öne çıkanı Konfüçyüsçülük’tür. Sokrates (MÖ 469-399) gibi sözlü geleneğin bir temsilcisi olan Konfüçyüs (MÖ 551-479), kitapların değil, sözlü bilgelik aktarımının son üyelerindedir. Ona göre, güzel konuşmaktan ve sözden ziyade eylem ve tutum önemlidir.

Konfüçyüs’ün öğretisi, büyük ölçüde kısa diyaloglar, anekdotlar ve öğrencilerinin derlediği yorumlar biçiminde oluşmuştur. Onun öğretiminde ana tema, insan ve bilgeliktir. Konfüçyüs öğretisi, ahlaki deneyimi derinleştirerek semavi dünyadan gelen düzeni keşfetmeyi, bir bakıma gök kubbenin düzenine uymayı hedefler. Konfüçyüsçülük genel olarak örnek insanı “Aynılığı değil, uyumu arayandır.” şeklinde tanımlamıştır.

Tutkulu öğrenme isteği içerisinde olan Konfüçyüs, kendini yeni bir düşüncenin inşacıları değil, geçmiş geleneklerin takipçisi, izleyicisi ve aktarıcısı olarak görmüştür. Bu yüzden öğrencileri saygılı bir şekilde üstada bağlı kalıp onun görüşlerini uygulamaya ve geliştirmeye çalışmışlardır. Konfüçyüs de insanın, tabiatın ve hayatın anlamı üzerine sorulan her soruya, muha-

39 Ames, “Doğu Asya Felsefesi”, *Felsefe Ansiklopedisi*, s. 680.

40 Fuat Aydın, *Klasik Çin Düşüncesine Giriş*, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2018, s. 30.

tabın durumuna, karakterine ve seviyesine göre cevap vermiştir. “Aslında hiçbir şey söylemek istemezdim” diyen Konfüçyüs’e öğrencileri “O zaman biz ne anlatırdık?” endişesine karşılık, “Tanrı konuşuyor mu?” diye sorar. Yine Konfüçyüs, “Mevsimler birbirini izler, bütün canlılar tabiat, Tanrı niye konuşsun” diye cevap verir. O, logosa kuşkuyla bakmaktadır, çünkü söz kesin ve gösterişlidir. Oysa âlemde sürekli bir değişim, dönüşüm ve devinim vardır.⁴¹ Bu anlayışta nesnellüğün olmadığı durumda “nesnelere”, bir akışa indirgenir ve varoluş kesintisiz olarak akıp giden bir sürece dönüşür.

Konfüçyüs, hayatının son yıllarında geçirmiş olduğu hayat evrelerini şöyle anlatmaktadır:

On beş yaşına kadar kendimi öğrenmeye adadım. Otuz yaşında ayaklarımı sağlam yere basıyordum. Kırk yaşında kuşklarımı aştım. Elli yaşında gök kubbenin emirleri konusunda bilinçlendim. Atmış yaşında kulağım itaat etmeye başladı. Şimdi ise yetmiş yaşında doğru yoldan kesinlikle ayrılmadan içimden gelen şeyler ne istiyorsa onu yapıyorum.⁴²

Konfüçyüs’ün asıl amacı erdemli, ahlaklı ve uyumlu bir toplum oluşturmaktır.⁴³

Hint mistisizminin Çin’in özellikle Tibet bölgesindeki karşılığı ise Taoçuluktur. Konfüçyüsçülük, toplumla uyumu önemseyen, daha çok bu dünyaya özgü bir ekol iken; Taoçuluk, tabiatla uyumu önemseyen mistik bir akımdır. Bu akımın en tanınmış iki ismi Lao-Tzu ve Chuang-Tzu’dur. Doğu’daki Konfüçyüsçülük, Budizm ve Taoizm birbirinin alternatifi olmuşlarsa da bu üç öğretiyi *sanjiao weiyi* (üç öğretmenli tek öğretim) olarak adlandırılmıştır. Bu akımların bir ortak özelliği de dağlık arazilerde kurulan Budist manastırlarda usta-çırak ilişkisi içerisinde eğitim alınmasıdır.

Taoçuluğun öne çıkan en önemli özelliği, tabiatla karşı karşıya gelmeden onunla uyumlu yaşamak, bu hayat şeklini hayatın bütününde de uygulamaktır. Lao Tzu’nun felsefesinde hareketsizlik (*wuwei*) ve şeyleri kendi hâline bırakmak olarak nitelenen bu özellik, aşırılıklardan kaçınmayı ve ölçülü bir hayatı hedeflemektedir. Ona göre bilge kişi, hiçbir şey yapmadan işlerini yönetir ve konuşmadan da taleplerini iletebilir.

41 Roger-Pol Droit (edit.), *Başka Diyarların Felsefeleri*, Cilt: I, s. 144.

42 Roger-Pol Droit (edit.), *Başka Diyarların Felsefeleri*, Cilt: I, s. 145.

43 İnsan-ı kâmil (*jen*) anlayışı ve “Kendin için istemediğini başkalarına yapma!” şeklindeki altın kural, Doğu bilgeliğinin ahlak anlayışında önemli bir yer tutmaktadır. “Başkalarının sana yapmalarını istemediğin şeyi sen de onlara yapma!” (Konfüçyüs) ve “Kendine nasıl davranılmasını istiyorsan başkalarına da öyle davran!” (Mahabharata) verilebilecek örneklerdendir.

Taoculuk âlemdeki ebedî döngüyü *yin* ve *yang* anlayışıyla temellendirip Kutsal Çember Öğretisi ile açıklamaktadır. Bu durum *Tao Te Ching*'de şiirsel olarak "Tao Bir'i yaratır; Bir, İki'yi doğurur; İki Üç'e; Üç de sonsuz şeylere gebedir." şeklinde ifade edilmektedir. "Tao'yu bilen söylemez, söyleyen de bilmez" şeklinde paradoksal ifadelerle de metafizik açıklamalar getirilmektedir. Dolayısıyla bu anlayışta var olan her şey Tao'nun bir tezahürüdür.

Lao Tzu'nun düşüncesine göre Tao, tüm oluşu açığa çıkaran ve besleyen 'qi' enerjisinin ayrılamaz, zorunlu ve kökensel kaynağıdır. Tüm oluşun başlangıcı olarak Tao, kendisini gerçekleştirirken nesnelere 'yin' ve 'yang' karşıtlığında yerlerine yerleştirir. Ardından bu karşıt tarafları, aralarındaki gerilimi ifade eden 'qi' enerjisi aracılığı ile harmonik bir uyuma sokarak insana bağışlar. Sonuçta bol miktarda aforizma ve özdeyişleri içeren Taocu metinlerde kimi zaman kendi içerisinde çelişen ifadeler de bulunmaktadır.

IV. Eski Mısır'da Bilgelik

Nil nehri, Kemer Dağı'ndaki kaynağından döküldüğü Akdeniz'e kadar kat ettiği bölgelere hayat vermiştir. Bu bölgelerde gelişen Mısır medeniyeti MÖ. 2700'lü yıllardan itibaren coğrafyanın da etkisiyle matematik, astronomi ve tıp başta olmak üzere tabii ilimler ve felsefede önemli mesafe kat etmiştir. Felsefenin babası sayılan Hermes de bu topraklarda yaşamıştır. Mısır medeniyeti bilimsel ve teknik başarıları ile öne çıkmıştır.⁴⁴

Mısır hakkında ilk bilgileri veren "tarihin babası" Herodot, Mısırlıların ilk kez yılı 12 aya böldüklerini, tanrılara mihrap ve tapınak inşa ettiklerini, taştan hayvan heykelleri yaptıklarını, şölenler, geçitler, adak törenleri düzenlediklerini söylemektedir.

Mısır'da matematikle birlikte astronomi de büyük gelişme göstermiştir. Bugün kullanılan güneş takvimine çok benzeyen Mısır takviminde "Sel", "Ekinlerin Çıkışı" ve "Hasat Mevsimi" şeklinde dörder aylık üç mevsim bulunmaktaydı. On iki ay ise sırasıyla Tût, Bâbe, Hetûr, Keyhek, Tûbe, Emşîr, Bermehât, Bermûde, Beşnes, Beûne, Ebîb, Mesrâ adlarını taşımaktaydı.⁴⁵ Mısırlılar, değeri yüksek şeylerle tanrıları özdeşleştirip gök cisimlerini tanrı olarak kabul etmişler, gökyüzü olaylarını da tanrıların faaliyetleri ola-

44 Yunanlılar, Mısırlı rahiplerin gerçek filozoflar olduğunu ve düşüncelerinin de dikkate alınması gerektiğini söylemişlerdir. Örneğin Eflatun *Timaios* (22b) adlı diyalogunda "Ey Grekler, siz Mısır'daki bilimsel gelenek karşısında çocuksunuz!" sözleriyle matematik ve tabii ilimler alanlarında Mısırlıların üstünlüklerini dile getirmiştir.

45 Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, çeviren: Mithat Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 218.

arak değerlendirmişlerdir. Ayrıca tabii ilimlerden kimya ile bilimselliği tartışılan simya da Mısır'da büyük gelişme gösteren disiplinlerden olmuştur.⁴⁶

Mısır'ın idarecileri olan firavunlar, tanrıça Maat'ın öğütlerini tutarak bu dünyada düzen ve istikrarı sağlayan ve ülkeyi yöneten tanrı-krallardı.⁴⁷ Hem insan hem de tanrı olan firavunlar, tahta çıkışlarında dünyanın yeniden yaratıldığına inanılırdı. Bunun için onun adına ölümsüz anıtlar olan piramitler dikilmiştir. Firavunların kendi dönemleriyle takvimler belirlenmekte, ölen firavundan sonra tahta çıkan yeni firavunla yeni bir takvim başlamaktaydı. Eski Mısırlılar, zamanı firavunların sağladığı ebedî bir dönüş olarak kabul etmişlerdir.

Mısır medeniyetinin öne çıkan bir diğer özelliği de ölüm sonrası (öteki dünya) inancıdır. Onlar, ölümsüz olmak ve sonsuz hayatı yakalamak için mumyalama tekniğini yaygın bir şekilde kullanmışlardır. Ruhun öldükten sonra yaşadığına inandıklarından ölümlerin çürümesine engel olmak için mumyalama tekniğini geliştirmişlerdir. Mumyalamada beden bozulmaması için dört organ (karaciğer, bağırsaklar, ciğerler ve mide) mumyalamadan sonra *canopes* adı verilen kaplara konmuş, mumyalanmış kalp ise mumyalanan bedene yeniden yerleştirilmiştir. Mumyalama teknikleri nedeniyle Mısır'da anatomi ve tıp alanları da gelişmiştir.

Mısır medeniyetini Uzak Doğu düşüncesinden ayıran en temel özellik, ölüm ve ölüm sonrası hayat hakkındaki düşünceleridir. Mısır'da tarih boyunca üç büyük inanç egemen olmuştur: Tanrıların ve kutsal önderlerin gücü, hayatın değeri ve ölümsüzlük inancı. Buna bağlı olarak yazılan metinlerde işlenen konular ağırlıklı olarak tanrılar, ölüm, adak gibi konular olmuştur.

Mısır, tanrılar dünyasıdır. Onlara göre, "İnsanlar, ölümlü tanrılardır; tanrılar da ölümsüz insanlardır." En büyük tanrı Ra, onun kızı Maat, yer altı tanrısı Osiris, mumyalama tanrısı Anubis'den her kabilenin tanrısına kadar çok sayıda tanrı bulunmaktadır. Eski Mısır'da tespit edilen iki bin tanrının adı geçmektedir. Bunların en ünlüsü, dünyanın da yaratıcısı olduğuna inandıkları güneş tanrısı Ra'dır. Daha sonra Osiris ve İsis gelmektedir. Ölüler ülkesinin hâkimi olan Osiris, insancıl bir tanrı olduğu için çok sevilmekteydi. En güçlü tanrılardan olan Amon (Amen) ise Eski Mısır'da tek tanrı olarak övülmüştür.⁴⁸

46 Kimya terimi, metallerin eritilmesi ile oluşan siyah karışımı ifade eden Kiptice *chemia* kelimesinin Arapçalaşmış (*kîmiya*) hâlidir.

47 Çin, Japonya ve Mısır gibi birçok Doğu toplumunda yönetici krallar "Tanrı'nın Oğlu" olarak kabul edilmiştir. Takvimler kralların dönemleriyle belirlenmiş, onların ölümünden sonra da çok büyük piramitler ve tapınaklar yapılarak ölümsüzleştirilmiştir.

48 Tâlat S. Halman, *Eski Mısır Şiiri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1972, ss. 151-152.

Sonuç

Felsefenin ilk atasının mitolojik bir şahsiyet olan Hermes olduğu genel kabul görmektedir. Bu şahsın Eski Mısır dinindeki Thoth, Musevilikteki Uhnuh (Enoch), Budizm'deki Buda, Zerdüşt'lükteki Hôşing ve İslam dünyasında kendisine Ebü'l-hükemâ' (Filozofların Babası) unvanı verilen Hz. İdris olduğu iddia edilmiştir.⁴⁹ Bütün bu şahsiyetlerin ortak özelliği Doğu kültüründen isimler olmasıdır. Batı düşüncesi ise köklerini İbrani, Yunan, Roma, Cermen, Anglosakson felsefeleri ile Katolik inancı, Alman idealizmi, Rus gerçekçiliği ve materyalizmi, Fransız liberal ideallerine vb. dayandırmaktadır.

Batı'daki felsefe ile Doğu'daki bilgeliğin ortaya çıkışı aynı zaman dilimine karşılık gelmektedir. Zira yazının Sümerler tarafından icadı MÖ. 3200'lü yıllarına kadar uzandığı için, bundan önceki insanlık tarihi muğlaktır.⁵⁰ İnsanlık tarihinde önemli bir aşama olan ve yazılı kültürün nesilden nesile aktarıldığı bu döneme baktığımız zaman iki dünya arasında en temel fark olarak, Doğu, Şankara, Brahma, Sutra tefsirleriyle uğraşırken; Batı'da İlyada ve Odyssea destanlarında ortaya konduğu üzere pagan bir düşünce yapısının etken olduğu görülmektedir. Yine Antik Yunan'da Pre-Sokratik filozoflar hakikati tabiatta arayıp *arche* düşüncesini geliştirirken; Doğu dünyası Vedalarla ve Sami dinlerinin kutsal metinleriyle bir kültür oluşturmayı başarmışlardır. Bu yüzden Antik Yunan'da görülen mitos ve logos arasındaki kopma, dinsel bir temelde inşa edilmiş olan Doğu bilgeliğinde görülmemektedir.

Batı felsefesi akıl, mantık, burhan temelli bir epistemolojik çizgide gelişme gösterirken; Doğu bilgeliği irfanî düşünceyi, gnostisizmi, ezeli bilgeliği (*philosophia perennis*), akıl dışında sezgi, keşf, ilham vb. bilgi edinme kaynaklarını da değerli bulmuştur. Benzer şekilde hakikat probleminin kökenini de Doğu bilgeliğinde görmek mümkündür. Buna göre, hakikat bir bütündür, o ruhtur, Tanrı'dır. Hakikat insandaki ruhun uyanışıdır. O ancak nesnel dünyayı aşmakla bilinir. Özel hakikatler ise bu nesnel dünyaya özgü fenomenal şeylerdir.

Doğu kültürü Budizm, Taoizm ve Hinduizm gibi geleneksel ve dinsel yapıları dayanmaktadır. Doğu'da din ile felsefe iç içe olup filozof, din adamı ve

49 İdris'in Arapça kelime olarak "ders veren" anlamına gelmesi, ilk defa kalemlerle yazı yazan peygamberin Hz. İdris olması ve Kur'an'da peygamberlerin "*kendilerine hikmet verilmiş kimseler*" (En'âm, 6/89) olarak ifade edilmesi Hz. İdris'in Hermes olarak nitelenmesinde etkili olmuştur.

50 Sümerler, çiviyazısı denilen yazılarını kil tabletlere geçirerek yazılı tarihi başlatan ilk medeniyet olmuştur. Bu yüzden bilim ve felsefeyi Sümerlerle ve Mezopotamya bölgesindeki kadim bilgelikle başlatmak gerektiğini düşünenler de bulunmaktadır. Bkz. Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çeviren: Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999.

brahman gibi şahsiyetler aynı kişidir. Çünkü bu anlayışa göre, bilen ile bilinen birbirinden bağımsız olamaz. Batı'da ise Orta Çağ'da yoğun bir şekilde yapılan din ile felsefeyi uzlaştırma çabalarından vazgeçilerek, Rönesans'tan itibaren din ile felsefe alanları birbirinden ayrılmıştır. Orta Çağ Batı felsefesinde dinin hizmetinde olan felsefe, Rönesans, Reformasyon ve Akıl Çağı gibi aşamalardan sonra dinden bağımsızlaşmıştır.

Doğu bilgeliği metinlerde soyut, gizemli, esrarlı, metaforik, simgesel ve teknik bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Metinlerde sürekli sezgiden, içsel bir kavrayış gücünden ve sefaletten (*duhkha*) kurtuluşa (*moksha*) ulaşma yollarından bahsedilmektedir. Yine bir bilgi kaynağı olarak görülen rüya olgusunda, içinde yaşadığımız dünyanın aldatıcı bir dekora ya da sürekli görülen bir rüyaya indirgenmesi fikri sıklıkla işlenmektedir. Metinlerde istiareler (metaforlar) ve sembolik hikayeler vazgeçilmez öğelerdir. Örneğin, ı ışık-güneş istiaresi, Simurg hikayesi, ayna metaforu gibi. Doğu bilgeliğinde Batı düşüncesindeki keskin zahir ve batin ayırımı da bulunmamaktadır. Derinleşme ve yetenekleri ölçüsünde insanın ulaşabileceği doğal bir batinilik söz konusudur.

Doğu'da teoriden daha çok pratik, yaşantı ve deneyim ön plandadır. İnsanın bu dünyada tekâmülü için nefsinin dizginlenmesi, bunun için perhiz yapması, inzivaya çekilmesi, züht (çilecilik) yaşamını tercih etmesi en çok tercih edilen uygulamalardır. Öğrencilerinin ustalarından bilgiyi öğrenmek için manastırlara kapanmaları ve sözlü aktarımla (şifahi) bilgilenmeleri çok eski geleneklerdir.

Doğu ve Batı arasında en önemli farklılık, bir yanda (Doğu) geleneğin ve onun zımnen dalalet ettiği her şeyin muhafazası; öte yanda (Batı) aynı geleneğin unutulması ve yitirilmesidir; bir yanda metafiziğe ilginin sürdürülmesi, diğer yanda ise bu alan ile ilgili her şeyin tamamen ihmal edilmesidir. Ünlü gelenekçi düşünür René Guénon'a (1886-1951) göre Batı, metafiziği ya unutmuştur ya da göz ardı etmektedir. Hatta metafizik Batı'da neredeyse tamamen kaybolmuş bir şeydir. Descartes sonrası modern Batı düşüncesi zekâyı akılla sınırlamış, metafizik diye adlandırdığı şeye, insan bilgisinin son sınırı olarak görülen mekanik, tıp ve ahlak gibi uygulamalı bilimlerin kurulmasını sağlayan fiziğe temel olma görevi verilmiştir.⁵¹

Sonuç olarak, Batı felsefe geleneğinin metafiziği dışlamasıyla bir açmaza girdiği, Nasr'ın ifadesiyle artık bilgelik-sevgisinin (*philo-sophia*) değil, yanlış-sevgisinin (*miso-sophia*) peşinde olduğu söylenebilir.⁵² Batı'daki hayat

51 René Guénon, *Doğu ve Batı*, s. 20; Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 53.

52 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*, çeviren: Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1984, s. 59.

mücadelesi ve yaşam şekli düşünmeye vakit bırakmadığından felsefe ve metafiziğe ilgi duymayan bir toplum meydana gelmiştir. Oysa felsefe, hesap-çıkar peşinde koşmayanların, tasa ve endişeden azade olanların malumu olabilecek bir şeydir.⁵³

Bununla birlikte günümüzde her iki dünyanın birbirine karşı ilgisinin arttığı da söylenebilir. Batı'da bugün ilgiyle okunan ve konuşmaları takip edilen Jiddu Krishnamurti (1895-1986), Toshihiko Izutsu (1914-1993), Michio Kaku (doğ. 1947) ve Byung-Chul Han (doğ. 1959) gibi Doğulu düşünürler bulunmaktadır. Benzer şekilde Batı için Doğu bilgeliği gizemli, kapalı, ilginç, bir o kadar da yabancı gelse de alternatif bir bakış olma özelliğini hep korumaktadır.

53 Ananda Coomaraswamy vd., *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, s. 102.

Öz

Mağrip'ten Meşrik'e Felsefe: Doğu Bilgeliği

Felsefenin Eski Yunan'da ortaya çıkan bir "Yunan Mucizesi" olduğu Batılıların sıkça dilendirdiği bir iddiadır. Bu iddia sahipleri Doğu'yu barbar, geri kalmış ve felsefenin çok uzağında topluluklar olarak nitelendirmektedirler. Batı'nın Doğu'ya bu bakışı ön yargılı ve ideolojiktir.

Felsefenin atası sayılan Hermes, Doğulu mitolojik bir şahsiyettir. Sümerler, Mısırlılar, Hintliler ve Çinliler başta olmak üzere Doğulu birçok topluluk bilim ve felsefeye çok büyük katkı sağlamıştır. Ancak iki dünyanın bilim ve felsefeye bakışı birbirinden oldukça farklıdır. Batı, bilmeyi ve yazılı kültürü; Doğu ise yaşantıyı, deneyimi ve sözlü kültürü öne çıkarmaktadır. Batı'nın rasyonel düşüncesine karşı Doğu, sezgi, keşf, ilham gibi bilgi edinme yollarını önemsemiştir. Yine Batı'nın son dönemde ihmal ettiği metafizik, Doğu'da hâlâ çok güçlü bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

Günümüzde Batı için Doğu bilgeliği gizemli, kapalı, ilginç, bir o kadar da yabancı gelse de alternatif bir bakış olma özelliğini korumaktadır. Bu çalışmada Doğu bilgeliği genel hatlarıyla tanıtılıp Batı felsefesi ile benzerlik ve farklılıkları ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Doğu bilgeliği, Hint bilgeliği, Çin düşüncesi, Eski Mısır'da bilgelik, Metafizik

Abstract

Philosophy from the West to the East: Eastern Wisdom

The argument that philosophy is a "Greek Miracle" having emerged in Ancient Greece is claimed remarked frequently by the Western. These claimants describe the East as barbarian, underdeveloped communities far from the philosophy. The perspective of the West towards the East is prejudiced and ideological.

Hermes, who is considered as the Father of Philosophy, is an Eastern mythological figure. Many Eastern communities mainly Sumerians, Egyptians, Indians and Chinese have considerably contributed to the science and philosophy. However, scientific and philosophical insight and perspective of these two cultures are quite different from each other. The West highlights knowledge and written culture; whereas, the East prioritizes living, experience and oral culture. In opposition to the rationalist thought of the West, the East notices other ways of obtaining knowledge such as intuition, imagination and inspiration. Nevertheless, metaphysics, which West has neglected in recent times, still continues to survive in the East.

Today, even if the West considers the Eastern wisdom as mysterious, secretive, interesting and even if the West is unfamiliar to Eastern thought, it still remains as an alternative perspective. In this study, Eastern wisdom will be introduced in general terms; its similarities and differences with Western philosophy will be set forth.

Key words: Eastern wisdom, Indian wisdom, Chinese thought, wisdom in Ancient Egypt, Metaphysics

Kaynakça

- Aldous Huxley, *Kadim Felsefe*, çeviren: Mutlu Yetkin, İthaki Yayınları, İstanbul 2012.
- Ananda Coomaraswamy; René Guénon ve Dasgupta, Surendranath, *Doğu Bilgeliği: Kılavuz Kitap*, çeviren: Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul 2012.
- C. A. Kadir, "İslam Öncesi Hint Düşüncesi", *İslam Düşünce Tarihi*, editör: M. M. Şerif, Cilt: I, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, ss. 33-63.
- Charles Malik, "The Relations of East and West", *Proceeding of the American Philosophical Society*, 97, 1953, ss. 1-7.
- Fuat Aydın, *Klasik Çin Düşüncesine Giriş*, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2018.
- Hans Joachim Störig, İlk Çağ Felsefesi, çeviren: Ö. Celal Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1993.
- Karl Jaspers, *The Origin and Goal of History*, İngilizceye çeviren: Michael Bullock, Yale University Press, New Haven 1965, ss. 1-21.
- Kojin Karatani, *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*, çeviren: Ahmet Nüvit Bingöl, Metis Yayınları, İstanbul 2018.
- Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2020.
- Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, çeviren: Mithat Eser, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- Nishida Kitarö, *Last Writing: Nothingness and the Religious Worldview*, trans. David A. Dilworth, Hawaii Press, Honolulu 1987.
- Recep Boztemur, "Doğu", *Felsefe Ansiklopedisi*, editör: Ahmet Cevizci, Cilt: IV, Ebabel Yayınları, Ankara 2006, ss. 673-678.
- René Guénon, *Doğu ve Batı*, çeviren: Fahrettin Arslan, Ağaç Yayınları, İstanbul 1991.
- Roger T. Ames, "Doğu Asya Felsefesi", *Felsefe Ansiklopedisi*, çeviren: Muhsin Yılmaz, editör: Ahmet Cevizci, Cilt: IV, Ebabel Yayınları, Ankara 2006, ss. 678-682.
- Roger-Pol Droit (Editör:), *Başka Diyarların Felsefeleri*, 2 Cilt, çeviren: İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul 2015.
- Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çeviren: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*, çeviren: Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1984.
- Sidney Lewis Gulick, *The East and the West: A Study of Their Psychic and Cultural Characteristics*, Charles E. Tuttle Co. Publishers, Tokyo 1963.
- Tâlat S. Halman, *Eski Mısır Şiiri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1972.
- Zhang Wei, "Ortak Bir Dile Doğru Yolda Olmak mı? Heidegger'in Japon Bir Ziyaretçi ile Diyaloğu", çeviren: Metin Bal, *Kaygı*, 21, Güz 2013, ss. 159-175.